
ΣΥΜΜΙΚΤΑ

PROCLUS OF CONSTANTINOPLE, HOMILY 2: ADAM AND EVE, AND THE DOGMA OF THE ONE CHRIST IN TWO NATURES

The first six homilies¹ of Proclus are dedicated to the nativity of Christ. It stands to reason that they would, apart from his other homilies, display the same dogma of the one Christ in two natures which Proclus has expounded extensively in his second epistle, the *Tomus ad Armenios*. Even a cursory reading of these homilies confirms this suggestion, and it becomes indeed a much rewarding experience both as far as his theological perspective is concerned and his rhetorical erudition. For in his homilies Proclus has maintained a fine balance between *thought* and *rhetoric*. He has transmitted the Christian faith of the early church, of which he is an important representative, in homilies that reveal a highly rhetorical style; as Olivar has recently put it: «sus sermones no son meros productos formales de la oratoria bizantina, sino exposiciones doctrinales substanciosas de un pastor espiritual sensible y cuidadoso, que expone de una forma bella y clara el dogma cristiano, ilustrando la fe de sus oyentes y suscitando la admiración por el encanto de la revelación y adaptándose al gusto de la época y al esplendor de la liturgia bizantina»². In the same trend Mary Cunningham has written: «It is clear that to Proclus [...] the manner in which ideas were expressed was as important a consideration as the ideas themselves»³.

The purpose of this article, which is part of a major project I am currently undertaking on the Christology of Proclus as this finds expression in his homilies, is to look into one of the many ways in which Proclus

1. Printed in Migne *PG* 65, 679-757. Homily 2 has been critically edited by E. Schwartz in *ACO* 1927, 103-107, and homily 6 by Leroy, *L'Homilétique de Proclus de Constantinople* [Studi e Testi 247], 1967. Some scholars have doubted the authenticity of homily 6 —see also MB Cunningham, «Preaching and the Community», in: *Church and People in Byzantium* (ed. R. Morris), Birmingham 1990, 35 and note 28.

2. A. Olivar, *La Predicación cristiana antigua*, Barcelona, Herder, 1991, 154.

3. Cunningham, *op.cit.*, 34-35.

has formulated the dogma or Christian faith concerning the one Christ in two natures, namely the creation of Adam and Eve as model of comparison. While the reader will be able to sample the rhetorical nature of his style from the passages, quoted from homily 2, this aspect, unfortunately, will not feature within the scope of this article.

The creation of Adam and Eve, as well as the exposition of Adam as the τύπος of Christ, are discussed by Proclus in the third and fourth section of his homily. But before we look into the relevant passages, it would be necessary to give a summary of the argument of the homily put forward in its first two sections.

1. The homily begins with an encomium on the soothing function of the lyre of the Psalms, the cither of the Spirit, and the prophetic song. This encomium is concluded with a reference to a most important function of the lyre, namely that it ordains the Trinity (νομοθετεῖ τὴν τριάδα), and as evidence Proclus quotes Psalm 109.5 (LXX):

Εἶπεν ὁ κύριος τῷ κυρίῳ μου· κάθου ἐκ δεξιῶν μου,
ἕως ἂν θῶ τοὺς ἐχθρούς σου ὑποπόδιον τῶν ποδῶν σου.

This verse, Proclus states, points to Christ as both σύνθρονον and ὁμοούσιον. This interpretation of Psalm 109.5, pointing to the divinity of Christ⁴, is followed by a catalogue on the *divine nature* of Christ. David was, according to the interpretation of Proclus, proclaiming in his song the divine nature of Christ, defining it as (M 65, 692D-693A)⁵:

τὴν ἀκάματον φύσιν,
τὴν παντοδύναμον οὐσίαν,
τὴν ἀήττητον βούλησιν,
τὴν μὴ βραδύνουσαν χάριν,
τὸν αὐθέντην δημιουργόν,
τὸν αὐτεξούσιον υἱόν,
τὸν ὑποταγῆς ἐλεύθερον θεόν,
τὸν μὴ κελευόμενον δεσπότην.

Quoting again from the psalms, this time from Psalm 103:24 (LXX), which relates to the greatness of God's works, Proclus ends this first section by attacking Arius, Eunomius, Macedonius, and Nestorius, referring to them

4. Hebrews 1:13 is an early example of the use of this verse to define the divinity of Christ.

5. The Greek text, based on the printed edition in Migne, PG 65, 692-704, has been arranged according to its rhetorical and thematic structure, and is quoted as such. Each quotation is, however, indicated by its reference in Migne.

by means of various images, all indicative of the fact that they were blasphemers of Christ, whereas David glorified Him.

2. In the second section of the homily Proclus discusses the meaning of the second part of Psalm 103:24 (πάντα ἐν σοφίᾳ ἐποίησεν ὁ δεσπότης), and lists various aspects of the creative activities of Christ, by means of which Proclus again focusses on the divine nature of Christ. This catalogue of Christ as Creator is concluded by a break-off line, in which Proclus reflects on the meaning of this all: εἶπω τὸ μυστήριον - let me tell the mystery! And the mystery is that although Christ is *God*, He appeared on earth as *man* (M 65, 693B-C):

θεὸς ὢν ἐπὶ τῆς γῆς ὤφθη,
καὶ διὰ παρθένου ἔνθα παρῆν ἐπεδήμησε·
καὶ ὁ τόκος αὐτὸν οὐκ ἠλάττωσε,
καὶ ἡ ὥδις τὴν ἄκτιστον φύσιν οὐκ ἠλλοίωσεν·
ἀλλὰ κτιστὴ μορφὴ τὸν κτίστην ἐσχημάτισε,
καὶ τὸν ἀχώρητον σαρκωθέντα ὁ κόσμος ἐχώρησε.
γενόμενος ἄνθρωπος χωρὶς ἁμαρτίας,
διὰ ξύλου τὴν φύσιν ἡμῶν ἀπὸ τῆς ἁμαρτίας ἠλευθέρωσε·
διὰ τάφου θάνατον ἐνέκρωσε·
διὰ ὕβρεως δόξαν ἐγεώργησεν·
ἐν ποταμῷ τὸ τῆς κολυμβήθρας μυστήριον ἐσκιογράφησε.

But Proclus emphasizes that, although Christ became man, He remained also God, a fact to which the sea, the winds, the demons, and the elements testify.

3. This brings Proclus to the theme of the creation of Adam and Eve as model of comparison regarding the incarnation of Christ and his two natures. The first relevant passage is the first part of section 3 (M 65, 693D-B):

Ὅντως πάντα ἐν σοφίᾳ ἐποίησεν ὁ δεσπότης·
κωφευούση γὰρ τῇ κτίσει γλώτταν ἐχαρίσατο, τὸν ἄνθρωπον λέγω·
καὶ μήτραν τοῦ πρωτοπλάστου τὸν χουῖν ἐποίησεν ἐκ γῆς ἀγεωργήτου.
ὥσπερ γὰρ ἐν μήτρᾳ καταβάλλεται σπέρμα·
διαπλάττεται σῶμα· μορφοῦται ὁ πηλός·
ψυχοῦται ἡ σὰρξ· ἀποτελεῖται τὸ ζῶν·
σκιρτᾷ ὁ κατ' εἰκόνα· τίχτεται ὁ λόγος,
καὶ ἁμάρτυρος μένει ἡ διάπλασις, ἀνερμήνευτος δὲ ἡ γέννησις.
οὕτως καὶ ἐπὶ τοῦ πρωτοπλάστου Ἀδάμ·
ἀντὶ μήτρας, αἱ θεῖαι γεγόνασι χεῖρες·
ἀντὶ σπέρματος, ὁ γήινος χουῖς·

ἀντὶ μηνῶν, τὸ ἄχρονον τοῦ ποιήσαντος·
 ἀντὶ ὠδίνων, τὸ ἀπαθὲς τοῦ πλάσαντος·
 ἀντὶ τόκου, τὸ θεῖον ἐμφύσημα·
 ἀντὶ γάλακτος, ἡ πηγὴ τοῦ παραδείσου·
 ἀντὶ τροφῆς, ἡ ἄμοχθος τράπεζα·
 ἀντὶ μορφῆς, ἡ εἰκὼν τοῦ ἀρχετύπου·
 ἀντὶ ἀξιώματος, τὸ κατὰ χάριν ἀθάνατον·
 ἀντὶ ὑπηκόων, τὸ συμπλασθὲν ζῶον.

καὶ γέγονε μὲν ὁ κατὰ διάπλασιν τόκος· κάματος δὲ τὸν τόκον οὐχ ὕβρισεν.

Having stated that the womb in which Adam was formed was the dust from earth, Proclus proceeds to describe by means of an extensive comparison (οὕτως) how Adam was created. In this comparison Proclus juxtaposed several aspects, connected with a normal birth process, with the uniqueness of Adam's formation. For Proclus this comparison between Adam's creation and the normal birth process of mankind is of the utmost importance in his vindication of Christ's miraculous and unique conception, and to conclude this comparison, he again emphasizes the fact that Adam's birth was a formation process of God, and that toil did not impair his coming into being. His homily being a liturgical-didactic text, Proclus now attacks the Jews who ridicule the virgin birth of Christ, denying that Mary, if she did give birth as virgin, could have remained a virgin. In his defence Proclus again turns to his model, Adam, and he restates that Adam was formed (by the hands of God) and that toil did not impair this (divine) formation. On the basis of this fact, Proclus, in the form of a rhetorical question, confronts his opponents: God was born according to the flesh —and did He endure corruption? The implication, of course, is «no». The argument of Proclus is clear: Adam was created not in the normal way human beings are born. It was God who formed him, yet Adam's formation by God Himself was no impairment to God. In the same way God (Christ) was not defiled by being born according to the flesh.

Proclus, in more detail, has argued from a different perspective for the same idea in homily 1 (M 65, 681C and 684A-B):

οὐκ ἤσχύνθη ὁ φιλόανθρωπος τὴν ἐκ γυναικὸς ὠδῖνα·
 ζωὴ γὰρ ἦν τὸ πραγματευόμενον.
 οὐκ ἐμιάνθη οἰκῆσας μόρια, ἅπερ αὐτὸς ἀνυβρίστως ἐδημιούργησεν.

and:

οὐχ ὕβρις ἀρχιτέκτονι μεῖναι ἐν οἷς ὠκοδόμησεν,
 οὐ μαινίει πηλὸς τὸν κεραμέα ἀνακαινίζοντα ὕπερ ἔπλασεν·

οὕτως οὐδὲ μιάίνει τὸν ἄχραντον τὸ ἐκ παρθενικῆς γαστρὸς προελθεῖν.
 ἦν γὰρ πλάσσων οὐκ ἐμολύνθη,
 διὰ ταύτης προελθῶν οὐκ ἐμίανθη.

In the fourth section of the homily, Proclus turns to the creation of Eve, and undertakes to answer the question why Adam was asleep while Eve was created. Should he not have been awake in order that he could have testified to her formation and could thus be filled with awe and wonder at the creative technique of God and could subsequently praise the Creator's wisdom? The answer of Proclus is twofold: (i) Firstly it would have caused Adam pain if he were awake during Eve's formation, and this could consequently have caused him to hate her. (ii) Secondly, and according to him of far greater importance, is the fact that God knew man to be meddling, and God put Adam to sleep, reasoning, according to Proclus, as follows (M 65, 697B):

«Εἰ τῆς ὁμοφύλου τὴν ἀνάπλασιν ἰδεῖν οὐ συνεχωρήθης,
 τὴν ἄρρητον τοῦ θεοῦ δύναμιν καὶ τὴν ἀκατάληπτον γέννησιν μὴ τολμή-
 σης πολυπραγμονεῖν.
 πῶς μὲν ἄνθρωπος γεννᾶται, νοῆσαι οὐ δύνασαι,
 θεοῦ δὲ οἰκονομίαν ζητήσῃς δύνῃ;»

Thus the creation of both Adam and Eve served as important model of comparison to the miraculous and incomprehensible birth of Christ: as God was not defiled in creating Adam, neither was He in being born from a woman; and if man was unable to understand and comprehend the creation of a human being, how would he ever be able to fathom the incarnation of God!

Apart from the fact that Adam's creation by the hands of God served to point to Christ not having been defiled by his birth from a woman, Adam was also, Proclus states, according to Paul (Rom. 5:14) a type of Christ. Proclus then continues to explain this statement of Paul by interpreting Adam as a type of Christ's divine person, his incarnation, and his work of salvation. Proclus does this by juxtaposing Christ antithetically with Adam, using the stylistic technique of referring to Adam as ἐκεῖνος and to Christ as οὗτος. The relevant passage reads as follows (M 65, 696C):

ὁ δοῦλος, φύσεως ἀρχή· ὁ δεσπότης, ἀρχὴ ζωῆς τέλος μὴ ἐχούσης.
 ἐκεῖνον αἱ θεῖαι χεῖρες ἔπλασαν· οὗτος, ὡς οἶδεν, ἑαυτὸν ἐσάρκωσεν.
 ἐκεῖνος γέγονε κατ' εἰκόνα· οὗτος, εἰκῶν ἄκτιστος.
 ἐκεῖνος δι' ἐμφυσήματος ἐψυχώθη· οὗτος ἐν δούλου μορφῇ ὤφθη.
 ἐκεῖνος ὁ παράδεισος οἶκος· τούτου ὁ οὐρανὸς θρόνος.

ἐκεῖνος γλῶττα τῆς κτίσεως· οὗτος, κεφαλὴ τῆς ἐκκλησίας.
ἐκεῖνος τὴν χειρὰ εἰς δένδρον ἐξέτεινε, καὶ θάνατον ἐτρύγησεν·
οὗτος τὰς χειρὰς ἤπλωσεν ἐν τῷ σταυρῷ καὶ τὸν κόσμον ἐνηγκα-
λίσαστο·
καὶ βοᾷ ἐν εὐαγγελίοις·
ἽΟταν ὑψωθῶ, πάντας ἐλκύσω πρὸς ἑμαυτόν.
ἐκεῖνος γυναῖκα ἔσχεν ἐπίβουλον· οὗτος παρθένον ἔσχε θάλαμον.
τοῦ ἸΑδάμ καθεύδοντος ἡ πλευρὰ ἀφῆρέθη, καὶ ὤκοδομήθη ἡ γυνή, καὶ
τῷ ἸΑδάμ οὐδὲν ἔλειψε·
τοῦ δεσπότη Χριστοῦ κατὰ σάρκα σταυρωθέντος καὶ ταφέντος,
τῷ αἵματι αὐτοῦ ἡ ἐκκλησία ἐξηγοράσθη,
καὶ τῆς θεότητος αὐτοῦ πάθος οὐχ ἤφατο.

By this method of contrasting Christ in every statement with Adam, Proclus brings out with clarity the true nature of Christ. These statements concerning Christ as opposed to those regarding Adam can be classified in such a way that they refer to three aspects of Christ's person and work:

(1) His *divinity* is underlined by the following statements:

- Christ is the beginning of life eternal.
- Christ is the uncreated image of God.
- The heavenly throne is his abode.
- He suffered as man, but suffering did not touch his divinity.

(2) His *incarnation* is underlined by the following statements:

- Christ was conceived without human intervention —He fashioned Himself into flesh.
- His virgin conception and birth are indicated by the phrase that He had a virgin as θάλαμος, which serves as metaphorical picture for the womb of Mary where, according to homily 1, He «married the flesh».
- Having been born from the virgin womb, He took on the form of a slave, an expression taken from the hymn quoted in Philippians 2:6-11, pointing to his humility.

(3) His *salvation of mankind* is brought out by the following statements:

- Christ was crucified in the flesh⁶, and on the cross stretched out his hands to embrace the world.
- He thus liberated the church with his blood, becoming the head of his church.

6. Cf. the following expression in Epistle 4: *unum ex trinitate secundum carnem crucifixum fatemur*.

—He was buried but «swallowed death», i.e. destroyed death in order to save mankind.

The beauty inherent in the homilies of Proclus, with their close balance between ideas and rhetoric, to which I have referred at the beginning of this paper, calls for a more detailed study of Proclus concerning both of these aspects. Popular in his own time, and a worthy homiletic successor of John Chrysostom in Constantinople, he also proves to be a worthy representative and important link in the chain of that orthodox faith with which we can identify even today. The Greek *homiletic genre* as such is not only the largest *corpus* of patristic literature that has come down to us, but is also one of the most important, seen from a rhetorical as well as from a theological perspective. Reading the homilies of Proclus, with their magnificent balance of ideas and rhetoric, indeed confirms this point of view.

University of Pretoria

J. H. BARKHUIZEN

ENA BYZANTINO EPMHNEYMA ΣΤΗ ΡΗΤΟΡΙΚΗ ΤΟΥ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗ

Ο Γ. Μ. Σηφάκης, σε μια σημαντική συμβολή του για την κατανόηση του χωρίου 1448b 8-19 από την *Ποιητική* του Αριστοτέλη¹, επιχείρησε να δείξει σε τι ακριβώς συνίσταται η ηδονή που προκαλεί η τέχνη, ακόμη και όταν παριστάνει αποκρουστικά θέματα. Ο ίδιος συνοψίζει το συμπέρασμα στο οποίο καταλήγει ως εξής². «[Ο Αριστοτέλης] ενδιαφέρεται για την επίδραση της τέχνης πάνω στον απλό άνθρωπο σε συνάρτηση με το θέμα της προέλευσης της τέχνης. Και υποστηρίζει ότι η τέχνη ως αναπαράσταση προσφέρει ευχαρίστηση στον άνθρωπο γιατί τον βοηθεί να καταλάβει την αληθινή φύση και το νόημα των πραγμάτων, καθώς τον απαλλάσσει από όλες τις ασήμαντες λεπτομέρειες και αναπαριστά τις καθολικές πλευρές τους· με αυτόν τον τρόπο αποκαλύπτει και ερμηνεύει τον χαρακτήρα τους, τα αίτια και τους συσχετισμούς τους. Πρόκειται για πραγματική γνώση και πραγματική ευχαρίστηση που γνωρίζει ο άνθρωπος, όταν, αντικρίζοντας ένα έργο μιμητικής τέχνης, λέει[...]: “Επομένως αυτό [το άγαλμα της Αθηνάς Προμάχου] είναι εκείνο που ήταν [η θεά Αθηνά που έσωσε την πόλη από τους βαρβάρους]· τώρα το καταλαβαίνω”». Παραθέτω το σχετικό

1. «Learning from Art and Pleasure in Learning: An Interpretation of Aristotle's *Poetics* 4 1448b 8-19», στο J. H. Betts – J. T. Hooker – J. R. Green (εκδ.), *Studies in Honour of T.B.L. Webster*, τ. 1, Μπρίστολ 1986, σσ. 211-222.

2. Ο.π., σ. 220.

χωρίο (1448b 4-17): Ἐοίκασι δὲ γεννηῆσαι μὲν ὅλως τὴν ποιητικὴν αἰτία διὸ τινὲς καὶ αὐταὶ φυσικαί. τό τε γὰρ μιμῆσθαι σύμφυτον τοῖς ἀνθρώποις ἐκ παίδων ἐστί [...], καὶ τὸ χαίρειν τοῖς μιμήμασι. σημεῖον δὲ τούτου τὸ συμβαῖνον ἐπὶ τῶν ἔργων. ἃ γὰρ αὐτὰ λυπηρῶς ὁρῶμεν, τούτων τὰς εἰκόνας τὰς μάλιστα ἠκριβωμένας χαίρομεν θεωροῦντες, οἷον θηρίων τε μορφὰς τῶν ἀτιμοτάτων καὶ νεκρῶν. αἴτιον δὲ καὶ τούτου, ὅτι μανθάνειν οὐ μόνον τοῖς φιλοσόφοις ἡδιστον ἀλλὰ καὶ τοῖς ἄλλοις ὁμοίως, ἀλλ' ἐπὶ βραχὺ κοινοῦσιν αὐτοῦ. διὰ γὰρ τοῦτο χαίρουσι τὰς εἰκόνας ὁρῶντες, ὅτι συμβαίνει θεωροῦντας μανθάνειν καὶ συλλογίζεσθαι τί ἕκαστον, οἷον ὅτι οὗτος ἐκεῖνος.

Ο ἴδιος μελετητής παραθέτει στο ἄρθρο του³ ἓνα παραπλήσιο χωρίο ἀπὸ τῆς *Ρητορικῆς* (1371b 4-10): ἐπεὶ δὲ τὸ μανθάνειν τε ἡδὺ καὶ τὸ θαυμάζειν, καὶ τὰ τοιαῦτα ἀνάγκη ἡδέα εἶναι, οἷον τό τε μιμούμενον, ὡσπερ γραφικὴ καὶ ἀνδριαντοποιία καὶ ποιητικὴ, καὶ πᾶν ὃ ἂν εὖ μεμιμημένον ἦ, κἂν ἦ μὴ ἡδὺ αὐτὸ τὸ μεμιμημένον. οὐ γὰρ ἐπὶ τούτῳ χαίρει, ἀλλὰ συλλογισμὸς ἔστιν ὅτι τοῦτο ἐκεῖνο, ὥστε μανθάνειν τι συμβαίνει. Στὴ συνέχεια παραθέτει τὸ ἐρμῆνευμα ἐνὸς ἀνώνυμου βυζαντινοῦ υπομνηματιστῆ τοῦ 11ου αἰῶνα⁴ στο παραπάνω χωρίο τῆς *Ρητορικῆς*, τὸ ὁποῖο ἔχει ὡς ἐξῆς: ἀλλὰ καὶ τὰ μεμιμημένα εὖ ἡδέα. κἂν μὴ ἡδὺ ἐστὶν αὐτὸ καθ' αὐτὸ τὸ μεμιμημένον, ἡδεταί τις ἐπὶ τούτῳ· οἷον ὁ κοχλίας αὐτὸ καθ' αὐτὸ ἡδὺ οὐκ ἔστιν, ἀλλ' οὐδὲ ὁ βάτραχος, ἀλλ' ἐὰν ἴδῳ αὐτὰ ἐπὶ εἰκόνας ἐζωγραφημένα καὶ ἄκρως μεμιμημένα παρὰ τοῦ ζωγράφου, ἡδομαι καὶ συλλογισμὸς γίνεται ἤτοι καὶ συλλογίζομαι, ὅτι τοῦτο, τουτέστιν ὁ ἐζωγραφημένος βάτραχος, ἐκεῖνό ἐστιν, ἤτοι ζῶν βάτραχος, διὰ τὴν ἄκραν μίμησιν· ὥστε ἐκ τοῦ θαυμάζειν συμβαίνει διεγερθῆναί με εἰς τὸ μαθεῖν τὴν ζωγραφικὴν τέχνην. Ο Σηφάκης μεταφράζει πιστὰ τὴν κατακλείδα τοῦ βυζαντινοῦ χωρίου ὡς ἐξῆς: «Through wondering, therefore, I happen to be roused to learn the art of painting». Καὶ ἀμέσως παρακάτω παρατηρεῖ⁵: «The commentator also equates the object of learning [...] with the art of painting, which clearly goes beyond Aristotle's statement [...]». Ἀν ἔχουν ἔτσι τὰ πράγματα, τότε ὁ υπομνηματιστὴς προφανῶς παρανόησε τὴν ἀριστοτελικὴν φράση μανθάνειν τι συμβαίνει καὶ υπέθεσε ὅτι ἡ ἀόριστη ἀντωνυμία ἐκπροσωπεῖ τὴν τέχνην που μαθαίνει ὁ θεατὴς, ἐνῶ ὁ Ἀριστοτέλης υποστηρίζει κάτι τελείως διαφορετικόν: ἀπὸ τὴν ἐπαφή του θεατῆ με τὸ ζωγραφικὸ ἔργο παράγεται ἓνας συλλογισμὸς καὶ ἀπὸ αὐτὸν προκύπτει κάποια γνώση. Ἀν πρόκειται πρᾶγματι γι' αὐτοῦ τοῦ εἶδους τὴν ἐξόφθαλμη παρανόηση, τότε τὸ βυζαντινὸ κείμενον εἶναι καλῶς ἐκκεδομένο, καὶ δὲν ἀπαιτεῖται καμιά διορθωτικὴ ἐπέμβαση.

Μολονότι ἡ βυζαντινὴ ἐρμηνεία δὲν ἐπηρεάζει καθόλου τὴν ἐπιχειρηματο-

3. Ὁ.π., σ. 212.

4. *Commentaria in Aristotelem Graeca*, τ. 21.2, Βερολίνο 1896, σσ. 67, 14-22 Rabe· πρβ. Σηφάκης, ὁ.π., σ. 213.

5. Ὁ.π., σ. 214.

λογία και το συμπέρασμα του Σηφάκη, πιστεύω ότι θα μπορούσαμε να απαλλάξουμε τον υπομνηματιστή, ο οποίος καταλαβαίνει ικανοποιητικά τον Αριστοτέλη και παρακολουθεί στενά τα νοήματα του φιλοσόφου, από μια σκέψη που από λογική άποψη δεν φαίνεται τελείως άφογη. Πράγματι, θα δυσκολευόταν να πιστέψει κανείς ότι αποτέλεσμα της θέασης ενός ζωγραφικού πίνακα θα ήταν να στραφεί ο απλός παρατηρητής στην εκμάθηση της ίδιας της ζωγραφικής τέχνης ή των κανόνων και των νόμων που τη διέπουν· αυτήν την εναλλακτική ερμηνεία την προτείνει δοκιμαστικά ο Σηφάκης στη συνέχεια της μελέτης του, αλλά δικαιολογημένα την απορρίπτει⁶. Πιστεύω, ωστόσο, ότι θα μπορούσε να δοθεί μια πιο αβίαστη και πλησιέστερη προς το αριστοτελικό χωρίο ερμηνεία, αν διαμορφώναμε το κείμενο ως εξής: *ὥστε ἐκ τοῦ θαυμάζειν συμβαίνει διεγερθῆναι με εἰς τὸ μαθεῖν (διὰ) τὴν ζωγραφικὴν τέχνην*. Το νόημα του συμπληρωμένου κειμένου⁷ είναι το εξής: «Συνεπώς με κινητήρια δύναμη τον θαυμασμό συμβαίνει να οδηγηθῶ στη γνώση χάρη στη μεσολάβηση⁸ της ζωγραφικής τέχνης». Με την προτεινόμενη συμπλήρωση αποκαθίσταται η ακόλουθη αξιοσημείωτη αντιστοιχία με την αμέσως προηγούμενη πρόταση: Ὅπως η ακριβέστατη μίμηση (αναπαράσταση) προκαλεί τον συλλογισμό, και αυτός με τη σειρά του την ευχαρίστηση⁹, έτσι και η ζωγραφική τέχνη προκαλεί τον θαυμασμό, και αυτός με τη σειρά του οδηγεί στη μάθηση. Πρόκειται για παράλληλες αλυσιδωτές αντιδράσεις¹⁰.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

ΔΑΝΙΗΛ Ι. ΙΑΚΩΒ

6. Ὁ.π., σ. 216: «Hence we have to suppose with the anonymous Byzantine that another kind of learning not *from* but *about* the art itself [...] is meant here».

7. Για την παράλειψη πρόθεσης στον ανώνυμο υπομνηματιστή βλ. σ. 52, 33-34: *ὁλον (έν)* (add. Rabe) *Ἀθηναίους λέγω λόγος, ἐν Λάκωσιν ἀνδρία, ἐν Ἡλείοις Ὀλύμπια*.

8. Για τη σημασία αυτή της διά+αιτ. βλ. Kühner-Gerth, τ. 1, σ. 484.

9. Το βυζαντινό κείμενο παρατάσσει τα ρήματα *ἡδομαι* και *συλλογίζομαι* ως ισότιμες και ταυτόχρονες ή διαδοχικές διαδικασίες, ενώ είναι φανερό ότι η ευχαρίστηση είναι το τελικό εξαγόμενο της συλλογιστικής πορείας που οδηγεί στη μάθηση, (πρβ. *Ποιητική* 1448b 14-15: *διὰ γὰρ τοῦτο χαίρουσι [...], ὅτι συμβαίνει θεωροῦντας μανθάνειν καὶ συλλογίζεσθαι*). Στην περίπτωση αυτή το *καὶ συλλογίζομαι* ισοδυναμεί με την αιτιολογική μετοχή *συλλογίζόμενος* (βλ. σχετικά Kühner-Gerth, τ. 2, σ. 99, όπου παρατίθεται το κλασικό παράδειγμα από την *Ανάβαση* του Ξενοφώντα 1,1,9: *ὁ Κύρος ἡγάσθη τε αὐτὸν καὶ δίδωσιν αὐτῷ*). Ο υπομνηματιστής υποχρεώθηκε να προτιμήσει την παράταξη εξαιτίας της περιφρασής *καὶ συλλογισμός γίνεται*, που κανονικά θα έπρεπε να θεθεί σε γενική απόλυτη, και αυτό θα του δημιουργούσε προβλήματα στη σύνταξη της συνέχειας του χωρίου.

10. Αν δεχτούμε ότι ο βυζαντινός υπομνηματιστής δεν παρανόησε τον Αριστοτέλη, τότε, κατά τον συνάδελφο Ι. Ε. Στεφανή, μια εναλλακτική λύση θα ήταν να γράψουμε *τῇ ζωγραφικῇ τέχνῃ* και να υποθέσουμε ότι κάποιος γραφέας μετέτρεψε τη δοτική σε κάτι πολύ απλούστερο: σε αντικείμενο του ἐναρθρου ἀπαρεμφάτου.

ΝΙΚΗΦΟΡΟΣ ΟΥΡΑΝΟΣ, ΕΠΙΣΤΟΛΗ 41 DARROUZÈS

Ο Νικηφόρος Ουρανός σε μια επιστολή που απευθύνει τῷ κῦρ Μανουήλ βέστη¹ παραπονιέται, γιατί ο φίλος του ο Μανουήλ, διορισμένος από τον αυτοκράτορα στην Αντιόχεια, τον έχει ξεχάσει και δεν του έχει στείλει κανένα γράμμα. Η αρχή της επιστολής, σύμφωνα με την έκδοση του Darrouzès, είναι η εξής (στ. 1-5): *Διαβέβλημαι πρὸς τὴν Ἀντιόχειαν καὶ καταβοῶ ταύτης, ὡς ἂν δραστηρίας καὶ ὑβριζούσης. Ἀφείλετό μου τὸ ἔμὸν μᾶλλον δὲ καὶ τὸν κοινὸν ἐρώμενον· ἀλγοῦμεν οὖν, φέρω δὲ ὅμως, κᾶν οὐ μικρὸν τὸ ἀδίκημα· βασιλικὸν γὰρ τὸ ἐπίταγμα. Τί ἔτι προσαφείλετό μου καὶ τὸν πόθον τοῦ φίλου καὶ τὴν γραφὴν καὶ τὴν μνήμην;*

Το κριτικό υπόμνημα της έκδοσης μας πληροφορεί ότι το δραστηρίας αποτελεί διόρθωση του Darrouzès, ενώ ο μοναδικός κώδικας που διασώζει την επιστολή, ο Patmensis 706, του 11ου αιώνα², γράφει στο σημείο αυτό τερα-. Ωστόσο νομίζω ότι η λέξη δραστηρίας δεν ταιριάζει στα συμφραζόμενα του κειμένου, γιατί η αντιδικία του Νικηφόρου με την Αντιόχεια, η οποία τον χώρισε από τον αγαπητό του φίλο, δεν φαίνεται να έχει καμιά σχέση με τη δραστηριότητα της πόλης. Από την άλλη μεριά το δραστηρίας παλαιογραφικά απέχει πολύ από το τερα-, και μια τέτοια φθορά δεν είναι καθόλου εύκολο να εξηγηθεί.

Η διόρθωση του κειμένου θα πρέπει, κατά τη γνώμη μου, να αναζητηθεί σε άλλη κατεύθυνση. Ο Νικηφόρος ονομάζει τον Μανουήλ (στ. 2-3) ἔμὸν ... ἐρώμενον, τον οποίο διεκδικεί και η Αντιόχεια ως κοινὸν ἐρώμενον³, και λίγο παρακάτω ο αποστολέας συνεχίζει την ερωτική μεταφορά, γράφοντας (στ. 7-10): *οὐκέτι τοῦτο φορητὸν ἔμοι τὸ ἀνόμημα, καὶ γράφομεν σὲ μὲν, εἰ καὶ τολμηρόν, παρὰ νόμον φιλίας, ταύτην δὲ — πῶς ἂν εἴποιμι καιρίως; — μοιχείας, οὕτως ὑπερχομένης καὶ διασπώσης τοὺς ἠνωμένους ταῖς γνώμαις. Μέσα λοιπὸν στα συμφραζόμενα αυτά νομίζω πως θα πρέπει να συνδέσουμε τη γραφή τερα- με τὸ ἄν που προηγείται, και να διορθώσουμε το ἄν τερα- σε ἀντερώσης. Το νόημα του κειμένου αποκαθίσταται έτσι πλήρως, μια και ο χαρακτηρισμός της Αντιόχειας ως ἀντερώσης καὶ ὑβριζούσης κάνει πολύ φυσικότερη τη συνέχεια του λόγου, όπου το ἀφείλετο αιτιολογεί το ὑβριζούσης και το κοινὸν ἐρώμενον εξηγεί το ἀντερώσης. Από παλαιογραφική άποψη η φθορά του ἀντερώσης σε ἄν τερα- μπορεί να προέρχεται, πέρα από τον λαθεμένο χωρισμό των λέξεων, από*

1. Εκδόθηκε από τον J. Darrouzès, *Épistoliers byzantins du Xe siècle* [Archives de l'Orient Chrétien 6], Paris 1960, σσ. 240-241, επιστολή 5,41. Η φράση τῷ κῦρ Μανουήλ βέστη σημειώνεται στην αρχή της προηγούμενης επιστολής (5,40), ενώ σ' αυτήν που μας απασχολεί διαβάζουμε αντίστοιχα απλώς τῷ αὐτῷ Μανουήλ.

2. Για τη χρονολόγηση του χφ βλ. Darrouzès, ό.π., σσ. 10-11.

3. Στο σημείο αυτό μπορούμε να επισημάνουμε πως το άρθρο τὸ πριν από το ἔμὸν θα πρέπει να διορθωθεί σε τὸν, ώστε να συνδεθεί με το ἐρώμενον, και να γίνει έτσι σαφέστερη και εντονότερη η αντίθεση μεταξύ ἔμὸν και κοινόν.

παρανάγνωση του (ενδεχομένως κακογραμμένου) συνδυασμού ωσ⁴ με παράλληλη παράλειψη της συντομογραφημένης κατάληξης -ης⁵.

Ένα άλλο θέμα που αξίζει, νομίζω, να θίξουμε σχετικά με την επιστολή αυτή είναι η σημείωση 16 του Darrouzès (σ. 240), της οποίας ο δείκτης βρίσκεται στο κείμενο αμέσως μετά από το όνομα *Ἀντιόχειαν*: «Le style est tel qu'on ne sait si c'est le destinataire qui est à Antioche ou l'auteur; d'après l'allusion à l'ordre impérial, on peut supposer que Nicéphore écrit à cet ami (porteur du titre de vestès, que Nicéphore avait autrefois) au moment où il reçoit l'ordre de partir pour Antioche, ou peu après. C'est donc la ville qui l'appelle et où il se rend qui est jugée responsable de la séparation prévue. Mais la fin de la lettre est plus claire». Ο εκδότης συνεχίζει σχολιάζοντας το τέλος της επιστολής, στο τμήμα όμως που παραθέσαμε θα μπορούσαμε να επισημάνουμε τα εξής: α) Νομίζω ότι οι εκφράσεις *ἀφείλετό μου ... τὸν ... ἐρώμενον και προσαφείλετό μου ... τὴν γραφὴν καὶ τὴν μνήμην* δεν αφήνουν από την αρχή καμιά αμφιβολία ότι στην Αντιόχεια βρίσκεται ο παραλήπτης και όχι ο αποστολέας της επιστολής. β) Το κείμενο δεν μας επιτρέπει να συμφωνήσουμε με τον Darrouzès ότι η επιστολή γράφτηκε τη στιγμή που ο Μανουήλ πήρε την εντολή να φύγει για την Αντιόχεια, ή λίγο αργότερα, επειδή στους στ. 5-7 διαβάζουμε: *καὶ ἄλλων μὲν, καὶ τῶν μὴ σφόδρα φιλοῦντων, αἱ προσήσεις καὶ τὰ γράμματα, ἡμῶν δέ, ὡς Μεγαρέων⁶, οὔτε λόγος οὔτε ἀριθμός*. Είναι, νομίζω, σαφές ότι ο Μανουήλ λείπει στην Αντιόχεια για πολύ καιρό και ότι είχε τον χρόνο και την ευκαιρία να στείλει σε άλλους *προσήσεις καὶ γράμματα*, αφήνοντας όμως αγνοημένο και παραπονεμένο, ίσως ακόμη και αγανακτισμένο, τον φίλο του Νικηφόρο Ουρανό.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

ΔΗΜ. Α. ΧΡΗΣΤΙΔΗΣ

4. Η παρανάγνωση μπορεί να οφείλεται στην ομοιότητα που υπάρχει, στη μικρογράμματα γραφή του 11ου αιώνα, ανάμεσα στο α με υπερυψωμένη κεραία και στο ω· βλ., π.χ., P. F. de' Cavalieri – I. Lietzmann, *Specimina codicum Graecorum Vaticanorum* [Tabulae in usum Scholarum 1], Berolini et Lipsiae 1929, σ. 20 (κώδ. Vaticanus gr. 1675, γραμμένος το 1018, φ. 119r), ιδιαίτερα 1η στήλη, σειρές 9, 10, 19, 21 κ.α.

5. Για τις συντομογραφίες της κατάληξης αυτής βλ. O. Lehmann, *Die tachygraphischen Abkürzungen der griechischen Handschriften*, Leipzig 1880 (φωτ. ανατ. Hildesheim 1965), σσ. 64-66, και πίν. 6, § 37.

6. Ο Darrouzès εκδίδει *ὡς μέγα βέων*, χωρίς να επισημαίνει το συντακτικό και το νοηματικό πρόβλημα που υπάρχει. Για τη διόρθωση σε *Μεγαρέων* βλ. Δ. Α. Χρηστίδη, «Μια ανάμνηση από τον Καλλιμάχο σε επιστολή του Νικηφόρου Ουρανού», *Ἑλληνικά* 35 (1984) 380-382.

Ο ΚΩΔΙΚΑΣ VI-9 (188)
ΤΗΣ ΚΕΝΤΡΙΚΗΣ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗΣ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗΣ
«ΜΙΧΑΪ ΕΜΙΝΕΣΚΟΥ» ΤΟΥ ΙΑΣΙΟΥ
('Ανεύρεση λανθάνοντα έργου του Νικολάου Ζερζούλη)

Κατά τις έρευνές μου¹ σχετικά με τὰ ἑλληνικά χειρόγραφα στοῦ Ἰάσιο² εἶχα τὴν τύχη νὰ ἀνακαλύψω στὸν κώδικα VI-9 (188) τῆς Κεντρικῆς Πανεπιστημιακῆς Βιβλιοθήκης «Μιχαῖ Ἐμινέσκου» (Biblioteca Centrală Universitară «Mihai Eminescu») τὴν πολύτιμη γιὰ τὴν ἱστορία τοῦ νεοελληνικοῦ διαφωτισμοῦ μετάφραση μέρους τοῦ ἔργου *Elementa physicae conscripta in usus academicos...* τοῦ Ὀλλανδοῦ φυσικοῦ Peter van Musschenbroek (1692-1761)³ ἀπὸ τὸν Νικόλαο Ζερζούλη (ἢ Τζερτζέλη)⁴. Ἦδη ἀπὸ τὴν Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία τοῦ Σεργίου Μακραίου⁵ εἶναι γνωστὸ ὅτι ὁ Ζερζούλης «μετέφρασε τὰ στοιχεῖα τῆς φυσικῆς τοῦ Νεύτωνος κατὰ Μουσχεμβροέκιον». Ὁ Κ. Σάθας⁶ καὶ ὁ Γ. Ζαβίρας⁷ ἀναφέρουν ὅτι ὁ Ζερζούλης μετέφρασε μέρος τῶν *Στοιχείων* τοῦ Newton. Παραθέτω στὴ συνέχεια σύντομη περιγραφή τοῦ κώδικα.

1. Γιὰ τὴ συμπαράστασή τους στὶς ἔρευνές μου στὴ Βιβλιοθήκη «Eminescu» εὐχαριστῶ τὸν διευθυντὴ κ. Corneliu Stefanache καὶ τὸν ἀνώτερο βιβλιοθηκᾶριο κ. Liviu Papuc.

2. Γιὰ τὰ ἑλληνικά χειρόγραφα τοῦ Ἰασίου ἐτοιμάζω ἀναλυτικὸ κατάλογο σὲ συνεργασία μετὰ τὴ Βιβλιοθήκη «Eminescu». Ὁ δακτυλογραφημένος κατάλογος τοῦ Dan Simonescu, *Catalogul manuscriselor Bibliotecii Centrale Universitare «M. Eminescu» din Iasi*, Ἰάσιο 1950-1951, τοῦ ὁποῦ μόνον ἓνα ἀντίτυπο ὑπάρχει —τὸ πρωτότυπο, ποὺ φυλάσσεται στὴ Βιβλιοθήκη—, εἶναι ἑλλιπὴς καὶ δὲν ξεπερνᾷ τὰ ὄρια ἐνὸς εὐρετηρίου. Γιὰ τὴν ἴδια συλλογὴ χειρογράφων πρβ. M. Richard, *Répertoire des bibliothèques et des catalogues des manuscrits grecs*, Παρίσι ²1958, σσ. 117-118, ἀρ. 440-443.

3. Τὸ δίτομο ἔργο γνώρισε πολλὲς ἐκδόσεις: Λάιντεν (1734 καὶ 1741), Νάπολι (1745, 1751 καὶ 1771), Βενετία (1745, 1752, 1761 καὶ 1774) κ.ἄ. Ἡ μετάφραση τοῦ Ζερζούλη ἀντιστοιχεῖ στὶς σσ. 79-250 περίπου τοῦ πρώτου τόμου (σσ. 488). Στὴν ἐκδοση τῶν *Elementa physicae* περιλαμβάνονται καὶ δύο ἄλλα μικρότερα ἔργα: *Disputatio physico-historica* (Α' τόμος, σσ. 1-78) καὶ *De rebus coelestibus* (Β' τόμος, σσ. 3-167 τοῦ δευτέρου μέρους).

4. Σχετικὴ ἀνακοίνωση ἔγινε στοῦ συμπόσιου γιὰ τὸν νεοελληνικὸ διαφωτισμὸ στὸν Βόλο, 27-30 Μαΐου, ἀπὸ τὸν Λ. Μπενάκη. Μετὰ τὴν ἐπιμέλειά του κ. Μπενάκη ἐτοιμάζεται κριτικὴ ἐκδοση τῆς μετάφρασης τοῦ Ζερζούλη. Γιὰ βιογραφικὰ στοιχεῖα καὶ τὸ ἔργο τοῦ Ζερζούλη βλ. Λ. Μπενάκης, «Ἀπὸ τὴν ἱστορία τοῦ μεταβυζαντινοῦ ἀριστοτελισμοῦ στὸν ἑλληνικὸ χῶρο. Ἀμφισβήτηση καὶ ὑπεράσπιση τοῦ φιλοσόφου στὸν 18ο αἰῶνα. Νικόλαος Ζερζούλης - Δωρόθεος Λέσβιος», *Φιλοσοφία* 7 (1977) 419-423, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία καὶ πληροφορίες σχετικά μετὰ τὰ χειρόγραφα τῶν ἔργων· βλ. ἐπίσης τοῦ ἰδίου, «Νεωτερικὴ κριτικὴ τοῦ μεταβυζαντινοῦ ἀριστοτελισμοῦ στὸν ἑλληνικὸ χῶρο κατὰ τὸν 18ο αἰῶνα», *Πρακτικὰ τοῦ παγκοσμίου συνεδρίου ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ, Θεσσαλονίκη, Αὐγουστὸς 1978*, τ. Β', Ἀθήνα 1981, σσ. 408-413, καὶ Α. Camariano-Cioran, *Les académies princières de Bucarest et de Jassy et leurs professeurs* [= IMXA, 142], Θεσσαλονίκη 1974, σσ. 599-604.

5. Κ. Σάθας, *Μεσαιωνικὴ βιβλιοθήκη*, τ. 3, Βενετία 1872, σ. 237.

6. *Νεοελληνικὴ φιλολογία*, Ἀθήνα 1868, σ. 500.

7. *Νέα Ἑλλάς, ἢ Ἑλληνικὸν θέατρον*, Ἀθήνα 1872, σ. 496.

Κώδ. Ἰασίου VI-9 (188), 2ο μισὸ τοῦ 18ου αἰ. (ἔτ. 1763 [φ.13], ἔτ. 1786 [φ. 5^v], ἔτ. 1760 [φ. 109]), Χάρτης, χιλ. 305/315×211/224 (φφ. I-90), χιλ. 317×225 (φφ. 91-203), φφ. II, 203 (+150α, -175, 176, 177 χωρὶς ἀπώλεια κειμένου), Γ' (νεώτερος χάρτης)· στ. 34/36 (φφ. 1-11), 29 (φφ. 12-23), 24/28 (φφ. 24-203).

1. (φφ. 1-11) Ἀποσπάσματα ἀπὸ τὰ Βασιλικὰ στὴ λαϊκὴ γλώσσα (ἔκδ. *Βασιλικῶν ἀπὸ* H. J. Scheltema καὶ N. Van der Wal, *Basilicorum libri LX*, Series A, 8 τόμοι, Gravenhage/Groningen 1955-1988).

—(φφ. 1-7) Κανόνες περὶ κληρονομίας. Τίτλος πρῶτος: Περὶ τῆς ἐν γένει κληρονομίας, ἀρχ. Ἡ κληρονομία εἶναι διαδοχὴ εἰς ὀλόκληρον δίκαιον (πρβ. Scheltema - Van der Wal, τ. I., βιβ. II, τίτ. β', σσ. 24-28).

—(φφ. 7-8) Τίτλος δεῦτερος: Περὶ τῆς ἐξ ἀδιαθέτου δευτέρας κλήσεως (πρβ. Scheltema - Van der Wal, τ. VI, βιβ. XLV, τίτ. γ', σσ. 2097-2103).

—(φφ. 8^v-10^v) Τίτλος τρίτος: Περὶ τῆς ἐξ ἀδιαθέτου τρίτης κλήσεως, ἥτις περὶ τῆς κληρονομίας τῶν ἐκ πλαγίων συγγενῶν (πρβ. Scheltema - Van der Wal, τ. VI, βιβ. XLV, τίτ. ε', σ. 2114).

—(φφ. 10^v-11) Τίτλος τέταρτος: Περὶ τῆς ἐξ ἀδιαθέτου τετάρτης κλήσεως τοῦ ἀνδρὸς καὶ τῆς γυναικός (πρβ. Scheltema - Van der Wal, τ. VI, βιβ. XLV, τίτ. ε', σ. 2114).

—(φ. 11) Τίτλος πέμπτος: Περὶ τῆς ἐξ ἀδιαθέτου πέμπτης κλήσεως τοῦ φίσκου (πρβ. Scheltema - Van der Wal, τ. VI, βιβ. XLV, τίτ. β', σσ. 2089-2096). —Τὸ φ. 11^v κενό.

2. (φφ. 12-23^v) Ἐπιστολὲς καὶ ἐγκώμια.

α. (φ. 12^{r-v}) Ἀωνόμου, ἐπιστολὴ πρὸς Μιχαὴλ Θεοφύλακτο πιτάρη, ἐπίτιτλη, ἀχρονολόγητη καὶ ἀνυπόγραφη, ἀρχ. Ἐπει μὴ λέληθα ἑμαυτὸν τὰ ὑμέτερα τιμαλφέστατα ἀναλεξάμενος γράμματα, τέλ. ἄνευ μέντοι τῶν ἐνθάδων σοὶ ἐπιλογῶν γένοιτο.

β. (φφ. 13-15) Ἀωνόμου, Ἐλεγχος τοῦ ἐγκωμίου Νικολάου τοῦ διδασκάλου πρὸς τὸν αὐθέντην Γρηγόριον κατὰ τὴν Χ(ριστοῦ) γέννησιν, ἀφξγ^ω (=1763), Ἐγκώμιο, ἀρχ. Ὡσπερ ὁ αἰσθητὸς καὶ φεγγοβόλος ἥλιος ἀνίσχων ὑπὲρ τὸν ὀρίζοντα [Σχόλιο στὸ περιθώριο, ἀρχ. Ἡδὺ μὲν καὶ κομψὸν τὸ προοίμιον, οὐχ' ἥμισυ δὲ καὶ πρὸς ἐξομοίωσιν ἀνάλογον], τέλ. καὶ εὐδαιμονία ἄκρα διέποντα τὴν ἀρχὴν θεαρέστως καὶ εὐγνώμωνως παντὸς τοῦ χριστωνόμου πληρώματος, ἀμήν [Σχόλιο, τέλ. γινῶθι ὃ λέγω, τούτοις καὶ μόνοις προκαταρξάμεθα τοῦ περὶ λόγον, ἢ ὅλως σύνταξιν ὀρθοῦ.] —Τὰ σχόλια ἀναφέρονται σὲ συγκεκριμένους λέξεις ἢ ἐκφράσεις τοῦ ἐγκωμίου.

γ. (φφ. 15^v-16^v) Ἀωνόμου, ἐπιστολὴ πρὸς τὸν ἀρχιμανδρίτη Ἀθανάσιο, χρονολογημένη 2 Φεβρουαρίου 1763, ἐπίτιτλη καὶ ἀνυπόγραφη, ἀρχ. Τὴν ὑμέτεραν ἐπιστολὴν κομισάμενος, πολλάκις τὸν κατ' ἐγκώμιον ἔλεγχον ἰδεῖν ἀξιωσάντων, τέλ. ἀλλ' οὖν καὶ τῆς τοῦ εὐγενίου μούσης, νικολάου τε τοῦ πάνυ

τρόφιμοι ἐσμέν. ἔρρωσο.

δ. (φ. 16^v) Ἀωνύμου, ἐπιστολή πρὸς Πέτρο Βυζάντιο, χρονολογημένη 26 Φεβρουαρίου 1763, ἐπίτιτλη καὶ ἀνυπόγραφη, ἀρχ. Τὰ τῶν φίλων κοινά, κατὰ τὸν εἰς πάντα λόγον, τέλ. περὶ οὗ καὶ ὄλων πρὸς σέ μοι ὁ λόγος. ἔρρωσο.

ε. (φφ. 16^v-17) Ἀωνύμου, ἐπιστολή πρὸς Γεώργιο ἐκ Κρήτης, χρονολογημένη 5 Μαρτίου 1763, ἐπίτιτλη καὶ ἀνυπόγραφη, ἀρχ. Φίλος μὲν φίλῳ σώζεται, λόγος δὲ λόγῳ ρυθμίζεται, τέλ. ὡς τὰ περὶ τῆς κατ' ἄλλοτρίωσιν ἐκδικήσεως ἀσθενομανοῦντι. ἔρρωσο.

ς. (φ. 17^{r-v}) Ἀωνύμου, ἐπιστολή πρὸς τὸν ἴδιο, χρονολογημένη 5 Μαρτίου 1763, ἐπίτιτλη καὶ ἀνυπόγραφη, ἀρχ. Ἀλέξανδρος μὲν ὁ μακεδόνων βασιλεὺς τῷ μὲν τῆς θέτιδος υἱῷ στόμα παραβάλλων, τέλ. ἀνθ' ἔρμου σοὶ δὴ μόνῳ τῷ περὶ λόγου ὀρθοῦ προκαταρξάμεθα. ἔρρωσο.

ζ. (φ. 17^v) Ἀωνύμου, ἐπιστολή πρὸς τὸν ἴδιο, χρονολογημένη 15 Μαρτίου 1763, ἐπίτιτλη καὶ ἀνυπόγραφη, ἀρχ. Ἡσθην δεξάμενος τὴν κριτικωτάτην σου φῆφον, τέλ. αὐτὸς γὰρ ὁ λόγος ὀφθεις διδάξει με τίσι τῶν ἐπαίνων στέμμασιν εἶη ἂν στεφανωτέοι. ἔρρωσο.

η. (φφ. 17^v-18) Ἀωνύμου, ἐπιστολή πρὸς τὸν ἴδιο, χρονολογημένη 20 Μαρτίου 1763, ἐπίτιτλη καὶ ἀνυπόγραφη, ἀρχ. Πρῶν οὕτω πάνυ πρῶν ἐντυχόντι μοι ἔστιν, τέλ. ὅπως ἂν εἶημεν ἐκάτεροι τοῖς αὐτοῖς ἐφηδόμενοι. ἔρρωσο.

θ. (φ. 18^v) Ἀωνύμου, ἐπιστολή πρὸς τὸν ἴδιο, χρονολογημένη 30 Μαρτίου, ἐπίτιτλη, καὶ ἀνυπόγραφη, ἀρχ. Ἐπιστέλλουσι μὲν ἡμῖν χαρά, τῶν ἴσων δ' ἀποτυχάνουσι λύπη, τέλ. θεράπευσον οὖν ἡμῖν πρὸς φίλων τὴν ἀπορίαν, ἐπὶ τὸ πρότερον ἔθος ἐπανελθών. ἔρρωσο.

ι. (φφ. 18^v-20) Ἀωνύμου, ἐπιστολή, χρονολογημένη 22 Ἰουνίου 1763 ἐπίτιτλη καὶ ἀνυπόγραφη. —Τίτλος: Ἡ παροῦσα ἐπιστολή ἐν λατινίδι τὸ πρῶτον οὕσα φωνῆ καὶ παρά τινος ἐπὶ τὴν μολδαβίδα ὕστερον μετενηνεγμένη, εἰς τὴν ἐλλάδά μοι ἤδη παρῆχται, ἀρχ. Τάχα μὲν ἄλλη, ὦ φιλότης, ἢ ἀπὸ βοηδρομιῶνος μεσοῦντος συμβολή, τέλ. οἶστὸν ἄρα σοὶ καὶ τὸ μῆκος τῆς ἐπιστολῆς.

ια. (φφ. 20^v-22) Ἀωνύμου, ἐγκώμιο πρὸς ἡγεμόνα, ἀρχ. Δίκαιος ὁ θεὸς καὶ δικαία ἐν πᾶσιν ἢ κρίσις αὐτοῦ, τέλ. πρὸς τὴν θεάρεστον διοίκησιν τοῦ παντὸς χριστωνύμου πληρώματος, ἀμήν.

ιβ. (φφ. 22-23^v) Ἀωνύμου, ἐγκώμιο πρὸς ἡγεμόνα, ἀρχ. Ἀγαθὸς ὁ θεὸς καὶ ἀγαθὰ πάντα καὶ λίαν ἀγαθὰ ἐποίησεν, τέλ. καὶ εὐάρεστος ἐν πᾶσι τοῖς ἡγεμονικοῖς ἐπιτάγμασιν, ἀμήν.

3. (φφ. 24-79^v καὶ 146-203^v) Νικολάου Κυριακοῦ Ζερζούλη, μετάφραση σὲ ἀρχαϊκὴ γλῶσσα τοῦ ἔργου *Elementa physicae* τοῦ Peter van Musschenbroek, κολοβό. —Τίτλος: Τῆς τοῦ σοφωτάτου Δημοκρίτου τῶν ἡμετέρων προγόνων Ἑλλήνων ἀρχαιοτάτου φυσικῆς θεωρίας, ὑπὸ τῶν νεωτέρων καὶ μάλιστα τοῦ ἀγγινουστάτου καὶ μέγα ἐπὶ σοφίᾳ κεκτημένου ὄνομα Ἰσαάκ

τοῦ Νευτόνου ἀνανεωθείσης, ἐπιδιορθωθείσης, ἀναπτυχθείσης, αὐξηθείσης καὶ εἰς φῶς προαχθείσης στοιχεῖα κατὰ Μουσχεμβροέκιον ἐκφρασθέντα καὶ ἑλληνιστί ἐκδοθέντα παρὰ τοῦ σοφολογιωτάτου διδασκάλου καὶ γυμνασιάρχου τῆς Ἀθωνιάδος Ἀκαδημίας Νικολάου Κυριακοῦ Τζερτζέλη, καὶ ἤδη πρῶτον παρ' αὐτοῦ ἐν ἐλλάδι φωνῇ τοῖς Ἑλλήνων παισὶ καὶ ἑαυτοῦ μαθηταῖς ἐν τῷ Ἀγίῳ Ὅρει παραδοθέντα.

— (φφ. 24-33^v) Πρῶτο κεφάλαιο (§ 1-13): Περὶ φι(λοσο)φίας διαίρεσεως αὐτῆς καὶ τῶν κανόνων τοῦ φιλοσοφεῖν, ἀρχ. <Φ>ιλοσοφία ἐστὶ γνῶσις θεῶν καὶ ἀν(θρωπ)ίνων πραγμάτων.

— (φφ. 33^v-63) Δεύτερο κεφάλαιο (§ 14-65): Περὶ τοῦ σώματος ἐν γένει καὶ τῶν αὐτῷ ἀποδιδομένων, ἀρχ. <Ε>ὶ καὶ πολλοὶ τῶν φιλοσοφούντων περὶ τῆς ὑπάρξεως τῶν σωμάτων διαλεγόμενοι.

— (φφ. 63-78) Τρίτο κεφάλαιο (§65-92): Περὶ τοῦ κενοῦ διαστήματος, ἀρχ. Ἡ περὶ τοῦ κενοῦ δόξα τε καὶ ἡ περὶ ταύτης διένεξις ἀρχαιοτάτη ἐστὶ.

— (φφ. 78-79^v καὶ 146-154^v) Τέταρτο κεφάλαιο (§ 93-100 [101] καὶ § [125] 126-152): Περὶ τοῦ τόπου, τοῦ χρόνου καὶ τῆς κινήσεως, ἀρχ. Ὁ τόπος ἐπιστητός, ὁ μὲν ἀπόλυτος, ὁ δὲ σχετικός, τέλ. κολλ. ἔστι δὲ αὕτη μόνη καὶ ἀληθῆς κίνησις, ἥτις ἅμα τῇ ἰδίᾳ ταχύτητι συνειπιγνωσθεῖη ἂν, [. Παρεμβάλλεται τὸ κείμενο τῶν φφ. 80-145^v.

— (φφ. 154^v-158^v) Πέμπτο κεφάλαιο (§ 153-173): Περὶ τῶν πιέζουσῶν δυνάμεων, ἀρχ. Δύναμις πιέζουσα σώματός τινός ἐστιν ἰσχύς.

— (φφ. 158^v-177) Ἑκτο κεφάλαιο (§ 173-209): Περὶ τῶν ἰσχύων τῶν κινουμένων σωμάτων, ἀρχ. Μέγαν, περιβόητον καὶ πολυθρύλλητον ἀγῶνα φιλοσοφοῦσι παρέσχετο ἡ περὶ τοῦ πόθεν τῶν κινουμένων σωμάτων αἱ ἰσχύες λογιστέαι εἰσίν.

— (φφ. 177-203) Ἑβδομο κεφάλαιο (§ 209-247): Περὶ βαρύτητος, ἀρχ. Τῶν ὀκταρίθμων τοῦ σώματος ἀποδιδομένων περὶ τῶν ἐξ ἄχρι τοῦδε διαλαβοῦσιν ἡμῖν, τέλ. κόλλ. διττοῦ γὰρ γένους εἰσὶν οἱ νόμοι τῆς φύσεως καὶ θεσμοί, φύσεως ἢ νοουμένης τῆς τοῦ [.

4. (φφ. 80-145^v) <Νικολάου Ζερζούλη, Μετάφραση τῶν στοιχείων τῆς γεωμετρίας τοῦ Cristian Wolff⁸; > (ἔκδ. τοῦ πρωτοτύπου ἔργου τοῦ Wolff, *Elementa matheseos universae*, Halle 1713), κολοβό, 4 βιβλία μὲ πολλὰ σχόλια στὸ περιθώριο τοῦ τελευταίου τμήματος τοῦ ἔργου. —Τίτλος: Τῶν στοιχείων τῆς γεωμετρίας βιβλίον πρῶτον.

— (φφ. 80-109) Πρῶτο βιβλίον, ἀρχ. Ἐπιστήμης ἔργον τὸ ἐξ ἔννοιων τινῶν ἀπλουστέρων. —Τὸ βιβλίον ἀποτελεῖται ἀπὸ 48 προτάσεις, πορίσματα καὶ σχόλια.

— (φφ. 109^v-125) Δεύτερο βιβλίον (στὸ χφ ἀναφέρεται ἐκ παραδρομῆς ὡς

8. Γιὰ τὸ ἔργο αὐτὸ τοῦ Ζερζούλη βλ. τὸ ἀναφερθὲν ἄρθρο τοῦ Λ. Μπενάκη, *Φιλοσοφία* 7 (1977) 421 καὶ σημ. 19, ὅπου πληροφορίες γιὰ τὰ ὑπόλοιπα χειρόγραφα τοῦ ἔργου.

πρῶτο κεφάλαιο), ἀρχ. Βραχεῖα μὲν ἡ βίβλος τὸν ὄγκον. — Τὸ βιβλίον ἀποτελεῖται ἀπὸ 14 προτάσεις, πορίσματα καὶ σχόλια.

— (φφ. 125^v-141^v) Τρίτο βιβλίον, ἀρχ. Τοῦ ἐν τοῖς ἐπιπέδοις τῶν σχημάτων τελεωτάτου τὰ πάθη τὰ βασιμώτατα ἐπὶ τοῦ παρόντος βιβλίου δείκνυνται. — Τὸ βιβλίον ἀποτελεῖται ἀπὸ 37 προτάσεις, πορίσματα καὶ σχόλια.

— (φφ. 142-145^v) Τέταρτο βιβλίον, κολοβόν, ἀρχ. Προβληματώδης ἐστὶν ἅπασα ἡ ἐν χερσὶ βίβλος. — Τὸ βιβλίον ἀποτελεῖται ἀπὸ διάφορα ζητήματα, πορίσματα καὶ προτάσεις.

Ἀρίθμηση φύλλων: στὸ πάνω δεξιὸ περιθώριον μὲ ἀραβικοὺς ἀριθμούς, μὲ μαύρη μελάνη μετεγενέστερη ἀπὸ τὸ κείμενον τοῦ κώδικα.

Διαστάσεις κειμένου: χιλ. 280×130 (φφ. 1-11), 222/224×130/170 (φφ. 12-23^v), 210/220×135 (φφ. 24-203^v).

Τεύχη: 1×14 (11, τὸ 1ο φ. κολλημένον στὴν ἐσωτερικὴ πλευρὰ τῆς ἐμπρόσθιας σανίδας), 1×12 (23), 12×8 (119), 1×10 (129), 2×8 (145), 7×8 (203), 1×2 (I', τὸ 2ο φ. κολλημένον στὴν ἐσωτερικὴ πλευρὰ τῆς ὀπίσθιας σανίδας).

Ἀρίθμηση τευχῶν: Ἀριθμοῦνται τὰ τεύχη 3-9 (φφ. 24-79) μὲ μαύρη μελάνη στὸ πάνω δεξιὸ περιθώριον τοῦ πρώτου φύλλου τοῦ τεύχους μὲ ἀραβικοὺς ἀριθμούς (τὸ 3ο τεῦχος καὶ μὲ ἑλληνικὸ στοιχεῖον) ἀπὸ τὸ ἓνα ἕως τὸ ἑπτὰ (1-7· οἱ ἀριθμοὶ 6, 7 τῶν τευχῶν 8, 9 καλύπτονται ἢ συμπίπτουν μὲ τὴν ἀρίθμηση τῶν φύλλων). Ἀριθμοῦνται τὰ τεύχη 10-17 (φφ. 80-145) παρόμοια, μὲ ἑλληνικὰ ὅμως στοιχεῖα, ὡς α', δ', ε', ς', ζ', η' (διαγραμμένον), ι', ια' (ἔχουν ἐκπέσει, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὴν ἀπώλεια τοῦ κειμένου, τὰ τεύχη β', γ', θ' καὶ ἴσως καὶ περισσότερα, ἐπειδὴ τὸ κείμενον εἶναι κολοβόν). Τὰ ὑπόλοιπα τεύχη 18-24 ἀριθμοῦνται παρόμοια μὲ τὰ τεύχη 3-9 ὡς 9-15 (ὁ ἀριθμὸς 10 τοῦ 19ου τεύχους καλύπτεται ἀπὸ τὴν ἀρίθμηση τοῦ φύλλου). Τὰ τεύχη 18-24 (ἀρ. 9-15) ἀποτελοῦν, ὅπως ἀποδεικνύεται καὶ ἀπὸ τὸ κείμενον, τὴ συνέχεια τῶν τευχῶν 3-9 (ἀρ. 1-7) — μὲ τὴν παρεμβολὴν τῶν τευχῶν 10-17 (φφ. 80-145) μὲ διαφορετικὸν κείμενον. Συνεπῶς ἔχει ἐκπέσει τὸ 8ο τεῦχος τῆς παραπάνω ἐνότητος.

Στάχωση / σανίδες: Σανίδες ἀπὸ χαρτόνι, καλυμμένες μὲ φύλλον ποῦ ἔχει κυανοπράσινα σχήματα. Ἡ ράχη ἀπὸ βαθυκάστανο δέρμα ἔχει τρία πραγματικὰ σηκώματα. Στὴν ἐμπρόσθια σανίδα κιτρινωπὸ τετράγωνον κομμάτι (ἡ πάνω πλευρὰ ἔχει ὀδοντωτὸ σχῆμα) μὲ παράσταση ἄνθους. Στὶς ἄκρες τῶν φύλλων ὑπάρχουν κόκκινα στίγματα. — Διαστ. σαν.: χιλ. 322×224.

Σημειώματα: φφ. 1-5^v (στὴν κάτω ὠα) «(φ. 1) Ἐκ τῶν (φ. 1^v) τοῦ στολνίκου (φ. 2) μιχαλάκη (φ. 2^v) λουκά (φ. 3) μελετημάτων (φ. 3^v) συντεθὲν (φ. 4) ἐν ἔτει (φ. 4^v) ἀπὸ χριστοῦ (φ. 5) γεννήσεως (φ. 5^v) 1786». — φ. 109: «Εὐκλείδους (;), τέλος τοῦ πρώτου βιβλίου τῶν τοῦ Εὐκλείδους, 1760^ω, Ἰουλίου γ^η». — φ. 141^v: «Τοῦ τρίτου βιβλίου τέλος. χάριν παράσχου

χριστὲ τοῖς ἐμοῖς πόοις ὥστε ἀπρίξ τῆς γεωμετρίας ἐχομένῳ ἐν ἔξει ταύτης γε ὅσον αὐτίκα γενέσθαι. (μονοκονδυλιά:) Μ(ιχα)ήλ λουκ(ᾶς) (;)».

Ἄντιγραφεῖς: Ὁ κώδικας γράφτηκε ἀπὸ τέσσερα χέρια τοῦ δευτέρου μισοῦ τοῦ 18ου αἰ.· χ¹: Στόλνικος Μιχαλάκης Λουκᾶς (;), φφ. 1-11· χ²: 12-23ν· χ³: φφ. 24-167 (μέχρι τῆ μέση) καὶ 196-203· χ⁴: φφ. 167 (ἀπὸ τῆ μέση)-195ν. Ὁ κώδικας πιθανῶς ἀντιγράφηκε τὴν ἐποχὴ πού ὁ Ζερζούλης βρισκόταν στὴν Ἀθωνιάδα (1759-60). Τὰ χ¹ καὶ χ² εἶναι μεταγενέστερα ἀπὸ τὰ χ³ καὶ χ⁴.

Προέλευση: Στὸ κάτω μέρος τῆς ράχης κολλημένο κομμάτι χαρτιοῦ: VI MS-9. Ὁ ἴδιος κωδικὸς ἀριθμὸς καὶ στὴν ἐσωτερικὴ πλευρὰ τῆς ἐμπρόσθιας σανίδας καθὼς καὶ στὸ φ. II. Τὰ φφ. I, II, 1, 12, 117 καὶ 168 ἔχουν τὴν σύγχρονη σφραγίδα τῆς βιβλιοθήκης (σὲ παραλληλόγραμμο πλαίσιο): BIBLIOTECA UNIVERSITATII IASI. Στὸ φ. I ὑπάρχει κωδικὸς ἀριθμὸς μὲ μαύρη μελάνη: 188 Manus.) 9.

Κατάσταση χφ: Ἰκανοποιητικὴ. Τὰ φύλλα ἔχουν προσβληθεῖ ἐλαφρὰ στὶς ἄκρες ἀπὸ ὑγρασία. Συντήρηση φύλλων, κομμάτια φύλλων πού σχίστηκαν (κυρίως στὶς ἄκρες τῶν πρώτων φύλλων, μὲ ἀμελητέα ἀπώλεια κειμένου) ἀντικαταστάθηκαν ἀπὸ νεώτερο χάρτη.

Βιβλιογραφία: Dan Simonescu, *Catalogul manuscriselor Bibliotecii Centrale Universitare «M. Eminescu» din Iași*, Ἰάσιο 1950-1951, σ. 9 (δακτυλογραφημένο).